

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 28, Sayı: 1, Sayfa: 133-142, OCAK-2018

Makale Gönderme Tarihi:31.10.2017 Kabul Tarihi:15.12.2017

KÜRESEL DÖNÜŞÜMLER EKSENİNDE SİYASİ PARTİLER VE LİDERLİK

Political Parties and Leadership in the Axis of Global Transformation

Işıl ARPACI¹

ÖZ

Siyasal bağlamda küreselleşme, özellikle, ulus devlet ve egemenliğin çözülmesi ve bu sürece doğrudan etki eden ulus üstü yapıların etkinliğinin artması ile açıklanmaktadır. Buna ek olarak, ideolojilerin gücünü kaybederek yerini mikro kimlikler ve kimlik politikalarına bırakması da küreselleşmenin siyasal alan üzerindeki etkileri olarak gösterilmektedir. Bu çerçevede küreselleşme sürecinin, belli bir ideoloji ya da program etrafında bir araya gelen insanların meşru yöntemler kullanarak iktidarı elde etmek için kurdukları siyasal partilerde yarattığı dönüşüm dikkate değerdir. Zira siyasal partilerin varlık gösterdikleri ulusal alan, hareket ettikleri demokratik alan, gündem oluşturdukları kamusal alan ve hepsinden önemlisi siyasal taban küresel etkilerle yüz yüze kalmaktadır. Bu çalışmada küreselleşme sürecinin siyasal parti-lider ilişkisine olan etkileri incelenmektedir. Bu çerçevede ilk olarak küreselleşme öncesinde ve modernitenin egemenliğindeki dönemde siyasal parti-lider ilişkisi incelenmiştir. Ardından küreselleşmenin postmodernizm vasıtasıyla moderniteyi sorgulayarak yarattığı dönüşüm ve bu dönüşüm içerisinde siyasal parti-lider ilişkisinin değişen boyutları ele alınmıştır. Çalışma, siyasal algıların dönüşümü ile birlikte, siyasal-parti lider ilişkisinde liderlerin giderek daha fazla güç merkezi haline geldikleri üzerinde durmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Siyasal partiler ve liderlik, küreselleşme, siyasal partilerde dönüşüm

ABSTRACT

Globalization in political respect is described with dissociation of national state and sovereignty in particular and increase in effectiveness of supra-national forms affecting this process directly. In addition to this, power loss of ideologies and giving their places to micro identities and identity policies are also shown as effect of globalization on political field. It is inevitable that political parties founded by people gathering in circle of a certain ideology or program for the purpose of power grab by using legal methods, do not undergo a semantic change during globalization process. National field where political parties make their presence felt, democratic field where they act, public field where they create agenda and the most importantly political base have come face to face with global effects. In this study, it is examined the effects of globalization process on political party-the leader relation. In this respect, it is examined firstly the conception related to political party-the leader relation of modernity which dominated in pre-globalization process. Then, it is mentioned about transformation that globalization created by investigating modernity via postmodernism, and changing dimensions of political party-the leader relation within this transformation. This study lays emphasize on that leaders have become a power center more and more in political party-the leader relation with the transformation of political conceptions.

Key words: political parties and leadership, globalization, transformation in political parties,

1. SİYASİ PARTİLER VE LİDER İLİŞKİSİNİN “MODERN” İÇERİĞİ

Aydınlanma felsefesi ile köklerini oluşturan ve Fransız Devrimi ile somutlaşan modernite sanayileşme, kentleşme ve iletişimin yaygınlaşması gibi somut gelişmeler yanında pozitivizm, bireysellik, demokrasi gibi düşünsel; sekülerizm ve ulus devlet gibi kurumsal temeller üzerine yerleşmiştir. “*Taşıyıcısı ve hâkim öznesi ulus devlet olan modernite*”nin (Keyman 1999: 181) temin ettiği siyasal yapıda siyasal partiler, Kapani’nin (2006:175-184) deyimiyle “ister iktidar ilişkileri” ister “karar alma süreci” açısından ele alınsın odak noktada yer almışlar; toplumdaki çeşitli çıkar ve

¹Yrd. Doç. Dr., İnönü Üniv. İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Böl., MALATYA e-posta: isilarpaci@gmail.com

istemlerin birleştirilmesi ve kanalize edilmesini sağlamak, toplum ve iktidar arasında köprü olmak, “siyasal personel”in, yönetici kadroların ve liderlerin seçilmelerini sağlamak, yönetme, hükmetme ve kamuoyu oluşturmak gibi fonksiyonlara sahip olmuşlardır.

Esasında modernitenin temin ettiği koşullar, siyasal alanda partileri önemli hale getirdiği kadar liderleri de öne çıkarmıştır. Seligman’a (1950:904) göre nasıl XVIII. yy’de demokrasi düşüncesinde doğrudan demokrasi ve egemenlik, XIX. yy’de toplumsal tabakalaşma ve sınıf çatışması temel konuları oluşturmuşsa, XX. yüzyıl da liderliğin rolü üzerinde durmayı gerektirmektedir. Özellikle II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası dönem, neredeyse tümüyle ideolojik partiler ve onların liderlerinin tarihi olarak tanımlanabilir. Almanya’da Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi lideri Hitler, İtalya’da Ulusal Faşist Parti lideri Mussolini, İspanya’da Falanjist Parti lideri Franco, Yugoslavya’da Komünist Parti lideri Tito, Rusya’da Sovyetler Birliği Komünist Partisi lideri Stalin, Çin’de Komünist Parti lideri Mao Zedong, Afrika’da Afrika Ulusal Konseyi gençlik lideri Mandela bu kapsamda değerlendirilebilir.

Siyasi parti liderliği, Sayarı’nın (2008:12) belirttiği gibi, siyasal liderliğin asgari düzeyde içinde barındırdığı iktidar gücünün kullanılması ve liderle taraftarları arasında özel bir ilişkinin kurulması gibi iki unsur esas alınarak açıklanabilir. Bu kapsamda Edinger’e (1975:257) göre liderlik, iktidarın kullanımı bağlamında, doğrudan ulusal ve ulus üstü düzeyde kamu politikalarının belirlenmesi üzerinde etkili olmak ve dolaylı olarak da bu kararların kaynakları ve sonuçları üzerinde denetim gücüne sahip olmak biçimine tanımlanabilir. Benzer biçimde Kellerman (1986: xiii), siyasal liderliği kamu refahına etki eden politikalar üzerindeki denetim gücü olarak tanımlayarak, liderlerin bu güçlerini devlet yönetmenin temin ettiği hukuki yaptırımlar kanalıyla elde edebilecekleri gibi, Martin Luther King örneğinden yola çıkarak mücadelelerini güçlü bir toplumsal duyarlılığa dönüştürebilme yetenekleri sayesinde de elde edebileceklerini belirtmiştir. Blondel liderliği, “bir ulusun mensuplarını harekete geçirmek üzere bir ya da birkaç kişi tarafından kullanılan güç” olarak tanımlamıştır. Lider ile taraftarları arasındaki ilişkiyi esas alan Burns’a göre ise “liderlik, belli motifleri ve amaçları olan, başkalarıyla rekabet ya da çelişki içindeki insanların, kurumsal, siyasi, psikolojik ve diğer kaynakları, taraftarlarının motiflerini harekete geçirecek ve tatmin edecek biçimde seferber ettiği zaman” ortaya çıkmaktadır (Sayarı, 2008:12).

1.1. Siyasi Partilerin Dış Çevresi Bakımından Parti-Lider İlişkisi

Liderliğin içine aldığı iktidarı kullanma ve kitleleri yönlendirme gücü, siyasal sistemin rekabetçi yapısı içinde parti ve lider arasında organik bir bağ oluşturmakta ve daha çok siyasi partinin diğer siyasi partiler, seçmenler, hükümet/muhalefet, kamuoyu ve medyayı kapsayan dış çevresine yönelmektedir. Belli bir düşünce, toplu irade ya da menfaati siyasal alanda temsil etmek için kurulan siyasal partiler açısından lider, partinin resmi söylemlerini kamuoyu önünde dile getiren ve onu temsil eden en belirgin aktördür. Bu çerçevede lider, partinin dış çevresi ile olan ilişkileri belirlemek konusunda öne çıkmakta, partinin sistem içi rekabetinde belirleyici rol oynamaktadır. Hatta Öztekin’in (2003:77) belirttiği gibi lider ya da liderler, partinin çekirdeğini oluşturduklarından sistem içi rekabette öncelikle yıpratılmaya çalışılır. Çünkü çoğunlukla parti ile özdeşleşen liderin yıpratılması partinin prestij kaybetmesine ve çözülmesine neden olabilen sonuçlar yaratabilmektedir.

Parti ve liderlik ilişkisinin, partinin dış çevresine yansıyan en uç noktası parti ve lider arasındaki bütünleşmedir. Tarihsel deneyimlerin Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi ile Hitler ve Ulusal Faşist Parti ile Mussolini örneklerinde de gösterdiği gibi parti-lider bütünleşmesi, tek adam ve tek parti rejimi oluşturabilir. Her ne kadar demokrasiler “partiler rejimi”, diktatörlükler ise “tek adam rejimi” olsalar da, destekçi seçmen kitlesinin genel ortalamasının üzerinde olduğu durumlarda G. Vedel’in ifadesiyle siyasal partiler olmaksızın yaşayamayan demokrasiler, siyasal partiler yüzünden de son bulabilir (Teziç, 1998: 310). Diğer taraftan parti ve lider bütünleşmesi, demokrasiyi zedelemeksizin partinin yaşam süresini belirleyici rol oynayabilir. Türkiye’de Anavatan Partisi’nin sistem içindeki iddiasının Turgut Özal ile varlık kazanması ve onun ardından bu iddiasını giderek yitirmesini bu açıdan değerlendirmek mümkündür.

Diğer taraftan parti-lider ilişkisinin dış çevreye yansıyan etkileri kadar, dış çevrenin de parti-lider ilişkisine etki eden yönleri bulunmaktadır. Bu kapsamda Beyme (1996:136) oluşturduğu üç kriter aracılığıyla parti ve lider arasındaki ilişkinin konumunu belirlemeye çalışmıştır. Buna göre ilk kriter partinin kendisini tanımlama biçimidir. İkinci kriter, partilerin içinde yer aldığı siyasal sistemlerin farklılığıdır. Yarı başkanlık sistemlerinde yürütmenin başı ile partiler arasında gevşek bir bağ varken, parlamenter sistemler parti liderliği ile yürütme ve yasama liderliği arasındaki bağlantı tarafından karakterize edilmektedir. Üçüncü kriter ise hükümet kültürüdür. Westminster modeli ile başbakanlık hükümeti, parti liderliğinin hükümete güçlü nüfuz uyguladığı ılımlı çoğulcu demokratik sistemlerden farklılaşır.

1.2. Siyasi Partilerin İç Çevresi Bakımından Parti-Lider İlişkisi

Siyasi parti liderliğini, sadece iktidarı kullanma ve kitleleri yönlendirebilme gücünün temsili olarak bir başka deyişle dış çevreye yönelik açıklamak, parti ve lider arasındaki bağın göz ardı edilmesine neden olur. Zira genel anlamda siyasi liderlik tanımlamasından daha spesifik bir alan oluşturan siyasi parti liderliği, iktidar/muhalefet ilişkileri ve taraftarlar dışında, partinin hedeflerini gerçekleştirmek ve parti içi örgütlenmeyle de ilgilenmektedir. Bu çerçevede siyasi partilerin işlevlerinden hareket eden Beyme'ye (1996:135) göre; amaçların belirlenmesi, toplumsal çıkarların birleştirilmesi ve eklenmesi, özellikle seçimlerde toplumun siyasal sosyalleşmesi ve onun harekete geçirilmesi, elitlerin oluşturulması ve hükümet kurulması biçiminde dört ana işlev yüklenmiş olan siyasi partilerde lider sadece toplumsal çıkarların birleştirilmesine yönelik işlevi bireysel olarak gerçekleştirememektedir². Siyasal partilerin elitlerin oluşturulmasına ilişkin işlevi ise, Beyme'ye göre, parti liderliği ile en yakından bağlantılı olan işlevdir.

Liderliğin parti içi örgütlenme ve iç işleyiş bakımından parti içi demokrasideki yerini araştırmak üzere yapılan ilk çalışmalardan biri Mosei Ostrogoski'nin, "Demokrasi ve Siyasal Partilerin Örgütlenmesi" (1902) adını taşıyan çalışmasıdır. Ostrogoski'ye göre bireysel çıkarların temsili, parti örgütünün artan etkisine ve partinin önde gelen figürleri tarafından gerçekleştirilen denetime yenik düşmektedir (Heywood, 2007: 367). Ostrogoski'den sonra "Siyasal Partiler: Modern Demokrasinin Oligarşik Eğilimlerinin Sosyolojik İncelemesi" adlı eserinde Robert Michels, sosyal demokrat partilerin demokrasiyi en çok içselleştirmiş partiler olarak görünmelerine rağmen, onların bile oligarşik eğilimler gösterdiğini, dolayısıyla siyasi partilerin demokratik bir iç yapılanma göstermelerinin imkânsızlığını ileri sürmüştür. Michels'in mekanik ve psikolojik faktörlerle açıklamaya çalıştığı bu eğilim, oligarşinin tunç kanunu olarak adlandırılmıştır (Özbudun, 1964:25). Weber'e ait bürokratikleşme kuramını siyasal partiler bağlamında değerlendiren Michels, özgürleştirici bir sınıf hareketi olarak kendisini tanımlayan sosyalist hareketlerin de oligarşik bir yapı ve siyasal aristokrasi yaratarak, oluşturduğu elitizm ve liderlik modeli ile demokrasiye ters düştüğünü ifade etmiştir (Açıkel, 2009: 78). Siyasal partiler içindeki oligarşik eğilimi vurgulayan Duverger (1993:190) ise, Michels'in iddiasına haklılık katmak üzere demokratik yapıdaki partilerin bile oligarşik olduklarını, hatta liderlerin iktidarlarını koruma ve artırma eğilimlerinin parti içi oligarşiyi daha da güçlendirdiğini savunmuştur.

Klasik elitlerin muhafazakâr ve karamsar tutumundan farklı olarak Max Weber, geleneksel siyasi partilerin yönetiminde belirleyici olan elitlerin demokrasi ve bürokratikleşme kanalıyla yerini yeni kadrolara bıraktığını belirtmektedir. Ne var ki halk, şekilsiz bir kitle olduğundan büyük örgütlenmeleri yönetme kapasitesinden uzaktır; bu noktada demokrasinin üstlendiği en önemli görev, liderlerin seçilmeleri ve kamuoyu yaratma üzerindeki etkisine ilişkindir. Weber'e göre bürokratik iktidar, ancak parlamentoya karşı sorumlu olan siyasal liderler eliyle sınırlandırılabilir. Bununla birlikte siyasal arenada liderlerin ortaya çıkabilmesi parlamentoda ifa edilen görev ve uzmanlıkların ne kadar etkin olup olmadığından ziyade, doğrudan doğruya demogoji ile ilişkilidir. Zira modern demokrasi söz konusu olduğunda başarılı olan liderler, partilerinden çok kitlelerle

² Beyme'ye göre bu noktada parti liderliğinin yönetici organları, partiye yönelen farklı destek grupları arasında sosyal dengeyi ayarlama görevi üstlenir.

kurdukları karizmatik ilişkiden güç almaktadır. Dolayısıyla hem parlamentoda hem de bürokrasi karşısında ortaya çıkmış bir lider, Weber açısından bir karşı denge unsurudur. Öte yandan Weber'e göre bir liderin plebisitler yoluyla mı, yoksa parlamento içinden çıkarak mı görünürlük kazandığı, demokrasinin akıbeti bakımından oldukça önem taşımaktadır. Plebisitlerle siyasal hayatta varlık kazanan karizmatik bir lider, arkasına aldığı yüksek toplumsal destek sayesinde demokratik kurum ve kuralları zaafa uğratabilme, parlamenter demokrasinin Sezarist biçime dönüşmesine neden olabileme potansiyeline sahiptir (Açıkel, 2009:78-80). Weber ayrıca, XX. yy dünyasından hareketle, karizmatik liderlerin parti örgütlenmesi, temsil kurumları ve kamu bürokrasisine egemen olmaları durumunu *Führerdemokratie* adını verdiği liderlik demokrasisi kavramı ile açıklamaktadır. Diktatörlüklerden farklı olarak liderlik demokrasisinde, özgür seçimlerle belirlenen ve iktidara gelen karizmatik lider, karizmasından ve seçimlerin siyasi partilerin programlarından çok liderlerin yarışmasına odaklanmasından faydalanarak siyasi pazarlıkların üzerine çıkma olanağına sahip olabilecektir (Hanioglu, 2013).

Machiavelli'nin Prens'inden yola çıkan Gramsci'ye (1984: 36) göre kişisel bir aktör olan Prensini yerini modern çağda siyasal parti almıştır. Bu çerçevede parti, farklı milletlerin farklılaşmış ihtiyaçları doğrultusunda farklı bir devlet modeli oluşturmayı amaçlayandır. Partilerin, kitlelerle devamlı etkileşim içinde olan dinamik yapıları bir örgütlenme olmasının gerekliliğine vurgu yapan Gramsci'ye göre; parti liderliği ile toplum arasında kurulacak yapıcı, katılımcı ve demokratik bir ilişkinin varlığı, partinin tüm toplumsal katmanlara sirayet etmesine ve parti-taban bütünleşmesinin sağlanmasına bağlıdır. Bu çerçevede Gramsci, siyasi parti yapılanması içerisinde kitle/parti tabanı, parti liderliği ve son olarak aydınlar olmak üzere üç unsurun varlığına işaret etmektedir. Parti liderliği esas olarak partinin merkezi ve düzenleyici unsuru olmak yanında partinin politikalarının belirlenmesi ve yeniden üretilmesi sorumluluğunu taşımaktadır. Aynı zamanda Gramsci'ye göre liderliğin bir diğer önemli görevi, parti tabanı ve aydınlar arasındaki iletişimi sağlaması ve parti içi demokrasi ile parti disiplinini demokratik merkezîyetçilik kanalıyla birleştirebilmesidir (akt. Atay ve Kalfa,2008:38-39).

Görüldüğü gibi, modernitenin temin ettiği siyasal koşullarda –özellikle ideolojiyle birlikte gelen yönlendiricilik ve denetimin gücüyle birlikte- siyasi parti liderliği partinin hem dış hem de iç çevresi bakımlarından anahtar role sahip olmuştur. Örneğin bölünmüş Almanya'yı bütünleştiren ekonomik performansı oldukça başarılı olan ve fakat parti örgütlenmesinin zayıf oluşuyla biçimlenen ortamda Alman Hıristiyan Demokrat Partisi'ne uzunca bir süre liderlik yapmış olan Konrad Adenauer, önemli bir muhalefete karşılaşmamış olmakla birlikte, kendisine yönelecek parti içi muhalefeti engellememiş, partisi içinde kendisine karşı oluşacak muhalefete engel olmaya çalışmamıştır (Turan, 2011: 2). Türkiye bağlamında düşünüldüğünde, Sayarı'nın (2008: 11) da belirttiği gibi liderlerin siyasi gelişmelerin seyrinde oynadıkları etkin rol, tek faktör olmamakla birlikte büyük oranda, liderlerin parti örgütleri üzerinde sağladıkları mutlak denetimin ürünüdür ve bu denetim 12 Eylül askeri darbesinin hemen ardından gelen parti kapatmalarının partilerin örgütsel güçlerini ve kurumsallaşmalarını önemli ölçüde zayıflatmasının sonucudur. Seçimlerde milletvekili adayının kim olacağı belirlenmesinden, siyasal patronajın nasıl dağıtılacağına kadar son derece geniş bir formel otorite kullanan siyasi parti liderleri, bu sayede örgütsel otonomiye kısıtlayarak büyük bir güce sahip olmuşlardır. Batıdaki benzerlerinden farklı olarak Türkiye'deki siyasi liderler, parti örgütlenmeleri üzerinde yoğun bir deneyim kurmuşlar, böylelikle önemli her tür konuda bireysel kararlar alabilme olanağına sahip olmuşlardır.

Bununla birlikte Türkiye'nin parti-lider ilişkisi bakımından ayrımcı özelliği, partinin niteliğinden bağımsız olarak her siyasi partide oligarşik liderliğin görülmesidir. Partinin seçimlerdeki başarısına ya da siyasi konjonktüre bakılmaksızın, siyasi partilerin lider değişikliğine gitmeleri oldukça zordur. Bu durum partilerin parçalanması, toplumsal değişmeyi izleyememeleri veya değişime ayak uydurmada güçlük çekmeleri sonucunu yaratmakla birlikte aynı zamanda demokrasinin gelişmesi ve yerleşmesini de güçleştirmektedir (Turan, 2011: 3-17).

2. SİYASET KÜRESELLEŞİRKEN SİYASİ PARTİLER VE LİDERLİK

“Hızlı bir parolaya, sihirli bir sözcüğe, geçmiş ve gelecek tüm gizlerin kapılarını açacak bir anahtara dönüş”en (Bauman, 1999: 7) kavram olarak küreselleşme, ilk elde modern hayatın her boyutunda ve dünyanın genelinde bağımlılıkların artmasını, derinleşmesini ve genişlemesini tarif eder (Held vd., 2009:132). Nitekim Giddens (2009: 161) de, küreselleşmeyi, “yerel oluşumların kilometrelerce uzaktaki olaylarca şekillendirilmesi ya da tersi biçimde, uzak yerellikleri birbirine bağlayan dünya çapındaki toplumsal ilişkilerin yoğunlaşması” biçiminde tanımlamaktadır. “Küreselleşmenin söylemi olarak” (Erkızan, 2002: 73), modernizmin ilerlemeye duyduğu güvene karşı tepkiyi ifade eden post-modernizm (Berktaş, 2000:4), bazıları açısından kitlesel bir süreç olup, bu sürecin iktisadi ve teknolojik boyutunu küreselleşme (Örs, 2009: 8-9), kültür ve siyaset temelini ise post-modernizm oluşturmaktadır. Modern dönemden farklı bir toplumsal yapı anlamında değil, kendi oluşturduğu kültürün etkisiyle, modernizmin sorgulanmasını içeren post-modern dönemde (Gülalp, 2009:141) devletin ana siyasal aktör olarak muamele gördüğü, dikkatlerin ulusal düzeydeki devlet faaliyetleri üzerinde yoğunlaştığı, bundan dolayı iç siyasetle dış siyaset arasında keskin bir ayırımın olduğu kabulüne dayanan devlet merkezli geleneksel siyaset görüşü (Heywood,2007:181) yeniden biçimlenmeye başlamıştır. Bu yeniden biçimlenme büyük oranda küreselleşmenin sağladığı ekonomik karşılıklı bağımlılık ve kültürel etkileşimin; bir dünya toplumunun ortaya çıkmasına yol açarak, iç ve dış arasındaki ayrımı zayıflatması ve belki de tamamıyla ortadan kaldırmış olması (Heywood, 2007:181) ile ilgilidir.

Bu yeni dönemin siyasal alanda yarattığı dönüşümün en belirgin niteliği Cerny’in (1997:253) ifadesiyle siyasetin oyun alanının, devlet dışında, izole olmayan birimler tarafından artan oranda düzenlenerek biçimlendirilmeye başlamasıdır. Devlet, yerli ajanların ve güçlerin olduğu kadar ulus ötesi ağların içine işlediği parçalı bir siyaset yapma alanı haline gelmiştir. Benzer biçimde sivil toplumun ulus ötesi güçler tarafından yaygınlaşan nüfuzu, devletin biçimini ve dinamiklerini kısıtlayarak, ülke ve siyasal iktidar arasındaki özel bağı kırmıştır. Yeni uluslararası ve ulus ötesi kurumlar bir yandan egemen devletleri birbirine bağlarken bir yandan da egemenliği, iktidarın paylaşılan kullanımına dönüştürmüştür (Held ve McGrew, 2008: 20). Böylelikle modern devletin en temel öğelerinden olan ve Bodin ile birlikte bölünemez ve paylaşılamaz olarak düşünölmeye başlanan ulusal egemenlik ilkesinin mutlak yapısının sorgulanması ve aşınması sürecine girilmiştir (Göktürk,2006:399).

Küreselleşmeyle birlikte yaşanan dönüşüm süreci ve ona eşlik eden postmodern durum, modern siyaset algılarını değiştirmek yanında siyasal kurumları da değişime uğratmakta oldukça iddialıdır. Tıpkı ulus devlet gibi siyasi partileri de aşındıran bu süreç, siyasi parti ve liderlik ilişkisi üzerinde de belirgin farklılaşmalar yaratmaktadır ve bu farklılaşmanın en önemli göstergesi, liderlerin siyasi partinin önüne geçmeye ve hatta siyasi partilerden çok daha önemli hale gelmeye başlamalarıdır.

2.1. Siyasi Partilerin Dış Çevresi Bakımından Parti-Lider İlişkisi

Modern siyasal olgular ve kurumların sonuna geldiği ya da kriz içine girildiğini savunan postmodern anlayış bir taraftan farklılığa, heterojenliğe ve çoğulculuğa yaptığı vurgunun sonucunda kimlik ve yerellik gibi sorunları gündeme getirerek, radikal ve müzakereci demokrasi gibi yeni kavramları sunarken (Beriş, 2006a:502) bir taraftan da ulus-devlete ilişkin kurumları ve kurucu inançları zayıflatmaya başlamıştır. Bu bağlamda, alt kültürlerle ait yeni toplumsal ve siyasi hareketler, bir dönemin ulusal politikalarının belirlenmesindeki önemli öğelerden biri olan kitle partilerinin yerini almaya başlamış; sınıf temelli kimliklerin çözölməsi, çoğulculuğa ve özelleşmiş kimliklerin oluşmasına neden olmuştur. Farklılıkların merkezi hale gelmesi ile sonuçlanan ulusal kültür üzerindeki alt kültür baskısı, aynı zamanda kimlikleri de üniter olmaktan çıkararak değişebilen, yer değiştirebilen ve çok katmalı biçimde yeniden şekillendirmiştir. Bu sayede mikro milliyetçiliğin, bölgeciliğin, toplumsal cinsiyetin giderek güçlenen akımlar haline gelmesini sağlayan durum olarak postmodernizm, yerellekle küreselliği senkronize etmesi sayesinde bir taraftan ekonomiyi, teknolojiyi, üretimi ve kültürü küreselleştirirken, öte taraftan

üniter ya da ulusal olanı eriterek yerelliği öne çıkarmıştır (Örs, 2009: 9). Ek olarak; post-modernizmin meta anlatıları³ sorgulaması bağlamında ideolojilerin yöneldiği geniş tabanlı toplumsal desteğin azalması, bu ideolojilerin temsil edildiği kitle partilerini zayıflatmaya başlamıştır. Kitle partilerinin gücünü yitirmesinin parti-lider ilişkisine etki eden iki ana sonucunun olduğu ifade edilebilir.

Bunlardan ilki kitle partilerinin güncelliğini yitirmesiyle, bu partilere yönelen partizan oyların boşta kalmasıdır. Bu, seçimlerin kayganlığını artırmak yanında, hem daha zayıf partizan bağlılık hem de spesifik partilere din ya da sınıf gibi güçlü sosyal bağların yokluğu nedeniyle seçmenlerin oylarının yönünün ya seçimler arasında değişmesine ya da seçmenlerin hiç oy kullanmamasına neden olmuştur. Bu durumlarda seçmen açısından bir partiye zayıf bir eklemlenme gerçekleştiğinde, seçmen oyunu harekete geçirebilen ve onu partiye yönlendirebilen bir liderin varlığı önem kazanmaktadır. Bir parti söz konusu olmadığında ise seçmen üzerinde etkili hale gelen liderin kişiliğidir. İkinci olarak; birer kitle örgütlenmesi olarak siyasi partilerin güç kaybetmesiyle birlikte, sıkça yön değiştiren seçmen oylarını harekete geçirmek ve dönüştürmek konusunda ortaya çıkan sorunlar, elektronik medyanın etkisinin artmasıyla, dikkatleri yerel seçim kampanyalarından ulusal siyasete çekmeye başlamıştır. Aynı zamanda büyük partiler seçim kampanyaları süresince vurgularını yerel liderlerden ulusal liderlere yöneltmeye başlamıştır. Sonuç olarak parti politikaları geçmişte olduğundan daha az öne çıkarılırken, seçimleri kazanmayı sağlayacak politikalar yürütebilen liderlerin kişilikleri daha çok vurgulanmaya başlamıştır (Mc Allister, 2007: 10).

Diğer taraftan bağımlılığın hız ve boyutunun artışı ile birlikte ulusal sınırları aşarak genişleyen piyasa ilişkilerinin vatandaşların ulusal makamlara duyduğu bağlılığı azaltması (Berger, 2000, 58), siyasi partilerin etkinliğinde önemli bir azalma yaratmıştır. Siyasal sisteme gerek ulusal gerekse ulusüstü düzeyde katılan yeni aktörlerin varlığı, karar alma süreçlerine katılım bakımından siyasi partileri tek etkin mekanizma olmaktan çıkarmıştır. Heywood'un (2007: 381-382) verdiği rakamlara göre İngiltere'de 1950'lerdeki parti üyeliğinin tepeye vurmasından bu yana İşçi Partisi üyelerinin 2/3'ünü, Muhafazakârlar ise yarısını kaybetmiştir. Üye sayısındaki azalmaya ek olarak, partilerin seçmen desteğini koruyamadıkları ya da bu desteği oya dönüştürebilecek etkimliklerini yitirmiş olmalarının bir diğer göstergesi Büyük Britanya'da 2001 yılında genel seçimlere katılımın %71'den, %59'a düşmüş olmasıdır. Türkiye için de benzer durum söz konusudur: 1987 genel seçimlerine katılım oranı %93.3 iken, 2011 seçimlerinde bu oran %83.2'ye düşmüştür (TÜİK, 2012:5). Partilere katılım ve seçmen desteğinin azalmasının en belirgin çıkarımlarından biri olarak, siyasal sistemin niteliğinin de belirleyiciliği altında, başkan ya da başbakanın rolünün artacağı kolaylıkla ileri sürülebilir. Zira partilere verilen formel siyasi desteğin zayıflamasına karşılık, seçimlerden bir partinin kazanarak çıkıyor olmasına neden olan etkenler içinde, liderin partinin düşüncelerinden çok daha fazla odaklanma yaratmış olmasını da saymak mümkündür. (Mc Allister, 2007:10).

Jennsen ve Aalberg'in (2006: 249) belirttiği gibi parlamenter sistemlerde, özellikle de nisbi temsilli parlamenter sistemlerde, her ne kadar oy potansiyelini belirleyen parti programı olduğu kabul edilse de, son on yılda yapılan çalışmaların büyük kısmı bireysel adaylık üzerinde yoğun vurgular yapmaya başlamıştır. Bu çalışmaların ileri sürdüğü şey, parti liderinin imajının geleneksel parti sembolleriyle yer değiştirdiği ve bir liderin kişiliği ve özel yaşamına medyanın gösterdiği ilginin sonuçları değiştirebilmesidir. Clarke'ye göre parti liderlerinin popülaritesinin, bütün diğer bağımsız değişkenleri gölgede bıraktığı bu durum, ABD'de "aday merkezli siyaset" olarak tanımlanırken, İngiltere'de "presidentialization/ başkanlaşma" olarak adlandırılmıştır. Genel olarak televizyon ve ardından elektronik medya ile birlikte siyasal iletişimin yapısının değişmesi ve buna paralel olarak geleneksel siyasal ayrımların erozyona uğraması neticesinde, siyasal süreçlerde,

³ Lyotard'ın (1994,11) kendi tanımlaması ile meta anlatı: "Modern teriminin kendisini, (...)temel anlatılara açık başvuruda bulunan bir meta söyleme gönderme yaparak meşrulaştıran herhangi bir bilimi belirlemek olarak kullanacağım"

siyasal grupların merkeziliği azalırken, bireysel aktörlerin siyasal ağırlıklarını artmasına işaret eden siyasetin kişiselleşmesi (Garzia, 2011: 698-699), Meyer'in sözünü ettiği medya demokrasisi ya da medyokrasinin gelişimine de doğrudan işaret etmektedir. Özellikle küresel iletişim ağlarının yaygınlık kazanmasıyla güçlenen medyanın siyaseti etkisi altına alma sürecini medya demokrasisi olarak tanımlayan Meyer (2002:40), medya demokrasisi ile birlikte, siyasal partilerin rolü ve çalışma tarzlarının köklü biçimde değiştiğini savunmaktadır. Buna göre partiler kitle iletişimi mantığının zorunluluklarına teslim olmak zorunda kaldıkları ölçüde, iletişimsel zaman çerçeveleri ve çekim merkezleri değişmekte, siyasal ortamlarına farklı tepkiler vermektedirler. Yine Meyer'e (2002:116) göre partiler yerel siyasetteki etkinlikleriyle ve liderliğin tonunu ve yönünü belirlemede ellerinde kalan yetkilerle hala dikkat çekebiliyor olsalar da, medya demokrasisi mantığı, partileri her konuda kenara itebilmektedir. Nitekim medya mantığının çekiciliği, parti liderlerinin iletişim stratejileri bakımından tabanla bağlantıyı kaybetme ve yavaş ilerleyen tartışmalarda sabırsızlaşma eğilimini yaratmaktadır ve buna neden olan en önemli faktör, büyük ölçüde anında tepkiye yönelik aralıksız medya baskısı, bir başka ifade ile, liderliğin parti tabanına danışmasına fırsat bırakmayan, medyanın şimdiciliğidir. Bu eğilimin ABD'de ulaştığı nokta, siyasal partilerin, bir zamanlar siyasal süreçteki rollerinin ve seçilmiş görevlilerin politikaları üzerindeki sürekli denetimlerinin güvencesi olan eski "kral yaratan" işlevlerini bile yitirmiş olmalarıdır.

Öte yandan siyasal partilerin küresel dönüşüm süreci ile birlikte gücünü yitirmesi belirginleşen bir durum haline gelse de, parlamenter demokrasilerin hala siyasal partiler üzerinden yürüdüğü gerçeği değişmemiştir. Belli bir dünya görüşü ya da çıkar temsiline dayalı olarak vücut bulan partiler, küreselleşmenin aşındırıcı etkisine rağmen, hala bu iddiayla siyasal rekabet içinde iktidar talep etmektedir. Değişen, daha geniş tabanlı siyasal savunular yerine mikro düzeyde, spesifik taleplerin ortaya çıkmış olmasıdır ve önem kazanan siyasal partilerin değişme ayak uydurabilme ve kendilerini bu doğrultuda organize edebilme becerileridir. Bu noktada küreselleşmenin siyasal-parti lider ilişkisinde belki de en çok öne çıkan değişim alanı, partiye karşı belirginleştirdiği lider figürüdür. Zira liderin kişiliği ve özellikleri kadar söylemleri de dikkatleri parti üzerine kolayca çekebilmektedir ve nihayetinde bu söylemlerin siyasal partinin genel tavrından bağımsız düşünülmesi mümkün değildir. Çünkü Fowler'in (akt. Dursun, 1998) de belirttiği gibi dil içerisinde kodlanmış olan ideolojik öğeleri kurumsal ve toplumsal düzeyde açığa çıkaran şey, söylemdir. Bu açıdan lider, bir zamanlar partinin program ve hedeflerini dile getirip onları temsil eden en belirgin figür iken, bugün ekibiyle birlikte konjonktüre uygun siyasal söylem, hedef ve yöntemler üretebilen ve partisini buna uyarlayabilen aktör durumuna gelmiştir. Hatta Deniz Baykal'dan sonra genel başkan koltuğuna oturan Kemal Kılıçdaroğlu'nun yaptığı gibi, aynı parti içerisinde gerçekleşen lider değişiminin parti politikalarında önemli değişimler yaratabilmesi de mümkündür.

2.2. Siyasal Partilerin İç Çevresi Bakımından Parti-Lider İlişkisi

Siyasal partilerin gittikçe artan oranda oligarşik yapılara dönüşmesi, 'parti disiplini' gibi olgular nedeniyle kuvvetler ayrılığını fiilen ortadan kaldırmaları (Beriş, 2006b: 337) küreselleşme ve postmodern sorgulamanın temsili demokrasi ve siyasal partilere yönelttiği en belirgin eleştiriler arasında yer almaktadır. Küreselleşme süreci ile birlikte siyasal partilere ilişkin bu açmazların teoriye ve uygulamaya dönük iki yönlü etki altına girdiği ifade edilebilir. Uygulama düzeyinde siyasal partileri baskılayan en az üç kanallı, oligarşik eğilimleri ve parti disiplinini zayıflatacağını ileri sürmek mümkündür. Turan'ın (2011: 19) ifade ettiği bu kanallar sivil toplum örgütlerinin güçlenmesi, himaye ilişkilerinin zayıflaması ve yerelleşme olarak sıralanabilir. İlk olarak sivil toplum örgütleri siyasal karar alma mekanizmalarına dâhil olmaya başladıkça ve güçlendikçe, siyasal partiler üzerindeki etkileri de artmaktadır. Bu doğrudan doğruya, liderin parti içindeki gücünü sınırlandırıcı etken olarak belirlemektedir. İkinci olarak; bir yandan nüfus artışı diğer yandan bütçe disiplini⁴ himaye ilişkilerine sınırlar getirmektedir. Böylelikle liderin sahip olduğu himaye ilişkilerinin zayıflaması, liderin parti içi gücünü kıran bir diğer etken olarak belirlemektedir. Üçüncü

⁴ Bunlara ek olarak yeni kamu yönetimi anlayışının gündeme getirdiği "hesap verebilirlik" de himaye ilişkilerini sınırlandıran bir etken olarak belirtilebilir.

olarak; yerel yönetimlerin güçlenmesi merkezi devlet idaresinde olduğu kadar, siyasi parti merkezlerinde de yerel talepleri dile getirmek ve bunlara uygun politikalar geliştirmek hususunda baskı oluşturmaya başlamıştır. Bu baskı, partilerin yerel teşkilatlarının parti liderliği üzerindeki gücünü artırmasına neden olmaktadır.

Siyasi parti-lider ilişkisi üzerinde teorik düzeyde baskı oluşturacak unsur ise post-modernizmin temsili demokrasiye getirdiği bir yeniden yapılanma önerisi olan müzakereci demokrasi olarak belirlenebilir.

Müzakereci demokrasi, toplumun geneli ve geleceğiyle ilişkili ortak kararların, ilgili tarafların sahip oldukları argümanlar veya gerekçelerle birbirlerini ikna etmeleri üzerine kurulu istişareler neticesinde alındığı demokrasi modelini tanımlamaktadır (Erdoğan, 2012: 27). Siyasi partiler açısından düşünüldüğünde müzakereci demokrasi, gerek partiye gerekse partinin politikalarına ilişkin kararların, lider ve yönetim ekibi yanında daha geniş tabana yayılarak alınması olarak okunabilir. Bu, partinin farklı düzeylerdeki örgüt katmanlarının karar alma süreçlerinde bizatihi yer alması yanında, özellikle parti politikalarının biçimlendirilmesine yerel birimler ve sivil toplum örgütlerinin de dahil olmasını ifade etmektedir. Böylelikle, yukarıda sayılan parti oligarşisini sınırlandırmaya yönelik üç kanallı karar alma mekanizmasına katılımındaki kuramsal boyut da oluşmuş olmaktadır.

Ne var ki müzakereci demokrasinin parti içi kalıplaşmış yapıları kırmada ne ölçüde başarılı olabileceği belirsizdir. Zira Erdoğan'ın (2012: 40-41) belirttiği gibi müzakereye katılması öngörülen aktörlerin toplumsal gerçeklik hakkında eksiksiz bilgiye sahip olduklarını ve bu müzakerecinin katılanlar arasında rasyonel bir uzlaşmayı üretebileceğini düşünmek, Hayek'in dikkat çektiği gibi "ölümcül" bir varsayım olabilir. Ek olarak; müzakere süreçlerini kontrol ve manipüle etme yoluyla azınlık bir grup, çoğunluğun tercihlerinde değişim yaratarak müzakereci demokraside oligarşik eğilimlerin yaratılmasına da neden olabilir (Tucker, 2008: 127).

3. SONUÇ

Modern siyasal sistem içerisinde belli bir düşünceyi, toplu irade ya da menfaati temsil eden siyasi partiler için lider, partinin programını, uygulamalarını ve söylemlerini kamuoyu önünde dile getiren ve onu temsil eden en belirgin aktör olmuştur. Küreselleşme öncesi bu dönemde temsili demokrasi parti odaklı işlediğinden, parti-lider ilişkisinde belirleyici faktör parti ve partinin programı olmuş; liderin kişilik özellikleri çoğunlukla partinin seçimlerdeki etkinliğini artırmada rol oynamıştır. Bununla birlikte parti içi işleyiş bakımından egemen olan genel eğilim, lider merkezli oligarşik yapılanmanın oluşması yönündedir. Dolayısıyla parti içi oligarşinin, partinin politikalarına ve uygulamalarına doğrudan yön verebilme gücü doğmuştur. Bu durumun en somut yansıması parti-lider bütünleşmeleridir.

Postmodernizmin sorgulayıcı, küreselleşmenin dönüştürücü etkisiyle birlikte değişen siyasal yapılar içinde giderek gücünü yitiren siyasi partiler, özellikle medya etkinliğinin artmasıyla birlikte, lider merkezli yapılanan siyasetin tali birer unsuru haline gelmeye başlamıştır. Bu yeni durumda Hanioglu'nun (2013) belirttiği gibi parlamentolar ve bürokrasi lider karşısında önemini yitirmekte, siyasi programlar, ilkeler ve tezler birer slogana, seçimler liderler arasında yapılan tercihe dönüşmekte ve sonuç olarak giderek yoğun biçimde "liderlik demokrasisi" günümüzün gerçeği haline gelmektedir.

Bununla birlikte parti içi yapılanmada, küreselleşmenin etkin hale getirdiği tüm yeni siyasi aktörlere rağmen lider etkisinin ve oligarşik yapının kırılmasının zor olduğu görülmektedir. Nitekim siyasal arenada lider merkezli siyaset anlayışının parti içinde lider lehine etki etmemesi olanaksızdır ve bu partinin programı yerine liderin öne çıkmasının doğrudan sonucu olarak belirmektedir. Dolayısıyla önümüzdeki zamanlarda, geçmişte olduğundan farklı olarak düşünce ya da program yerine lideri merkeze alan bir parti yapılanmasını ve siyaseti; geçmişle benzer olarak da lider odaklı parti-lider bütünleşmelerini beklemek hatalı olmayacaktır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki; artık siyasi kader sadece seçmen oyları ile belirlenmekten çıkmış, çok daha fazla

aktörün, özellikle de medyanın etkisi altına girmiştir ve liderin gücü, kamuoyunu etkisi altında tutabilme becerisine bağlı hale gelmiştir. Bu nedenle siyasi parti-lider ilişkisine etki edebilecek dış faktörlerin, parti-lider ilişkisini kolayca değiştirebilmesi mümkündür.

KAYNAKÇA

- AÇIKEL Fethi, (2009), **TBMM Milletvekili Veritabanı Oluşturulması ve Siyasal Seçkin/ Milletvekilleri Profili Çalışması**, Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Kesin Raporu, Ankara.
- ATAAY Faruk, Ceren Kalfa, (2008), “Modern Prens’ten ‘Post-Modern Prens’e: Gramsci’nin Siyasal Parti Kuramı Üzerine”, **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, 15, s. 26-49
- BAUMAN Zygmunt, (2006), **Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları**, (çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- BERGER Suzanne, (2000), “Globalization and Politics”, **Annual Review Politics Science**, 3:43, 43-62.
- BERİŞ Hamit Emrah, (2006a), “Moderniteden Postmoderniteye”, **Siyaset**, ed. Mümtaz’er Türköne, (2006), Ankara: Lotus Yayınları.
- BERİŞ Hamit Emrah, (2006b), **Küreselleşme Çağında Egemenlik**, Ankara: Lotus Yayınları.
- BERKTAY Fatmagül, (2000), “Küreselleştikçe Parçalanan Bir Dünyanın İzdüşümü: Postmodernizm, **İstanbul Üniversitesi SBF Dergisi**, N.21-22.
- BEYME Klaus Von, (1996), “Party Leadership and Change in Party Systems: Towards a Postmodern Party State?”, **Government and Opposition**, 31: 2, pp.135-169.
- CERNY Philip G, (1997), “Paradoxes of the Competition State: The Dynamics of Political Globalization”, **Government and Opposition**, 32:2, pp.251-274.
- DURŞUN Çiler, (1998), “Dil, Söylem ve Siyaset”, **Teori ve Politika Dergisi**, S.12.
- DUVERGER Maurice, (1993), **Siyasi Partiler**, (çev. Ergun Özbudun), Ankara: Bilgi Yayınevi.
- EDINGER Lewis C. (1975), “The Comparative Analysis of Political Leadership”, **Comparative Politics**, 7:2, pp.253-269.
- ERDOĞAN Mustafa, (2012), “Müzakereci Demokrasi ve Sınırları”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Y.11 S. 22, s. 25-43.
- ERKIZAN Hatice NUR, (2002), “Küreselleşmenin Tarihsel ve Düşünsel Temelleri Üzerine”, **Doğu-Batı Dergisi**, 5:18, 61-75.
- GARZÍA Diego, (2011), “The Personalization of Politics in Western Democracies: Causes and Consequences on Leader-Follower Relationships”, **The Leadership Quarterly**, 22:4, pp.697-709.
- GIDDENS Anthony, (2009), “Modernitenin Küreselleşmesi”, (çev. Kudret Bülbül), **Küreselleşme: Temel Metinler**, (2009), ed. Kudret Bülbül, Ankara: Orion Kitabevi.
- GÖKTÜRK Eren Deniz, (2006), **Dünden Yarına Yurttaşlık, 21. Yüzyılda Yurttaşlık, Ulusal Devlet ve Küreselleşme**, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- GRAMSCI Antonio, (1984), **Modern Prens**, (çev. Pars Esin), Ankara: Birey ve Toplum Yayıncılık.
- GÜLALP Haldun, (2009), “Kimlikler, Toplum ve İktidar”, **İstanbul Üniversitesi SBF Dergisi**, N.40.
- HANİOĞLU M. Şükrü, (2013), “Liderlik Demokrasisi”, **Sabah Gazetesi**, 28.07.2013.
- HELD David, Anthony McGrew, (2008), “Büyük Küreselleşme Tartışması” (çev. Ali Serkan Mercan, Eray Sarıot), **Küresel Dönüşümler**, (2008), yay.haz. David Held, Anthony McGrew, Ankara: Phoenix Kitabevi.
- HELD David, Anthony McGrew, David Goldblatt, Jonathan Perraton, (2009), “Küresel Dönüşümler, Siyaset, Ekonomi, Kültür” (çev. İsmail Aktar), **Küreselleşme: Temel Metinler**, (2009), ed. Kudret Bülbül, Ankara: Orion Kitabevi.
- HEYWOOD, Andrew, (2007), **Siyaset**, Ankara: Adres Yayınları.,

- JENNSEN Anders, Toril Alberg, (2006), “Party Leader Effects in Norway: A Multi-methods Approach”, **Electoral Studies**, 25:2, pp. 248-269.
- KAPANİ Münci, (2006), **Politika Bilimine Giriş**, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- KELLERMAN Barbara (ed), (1986), “Introduction”, **Political Leadership**, USA: Pittsburg University Press.
- KEYMAN Fuat, (1999), **Türkiye’de Radikal Demokrasi**, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- LYOTARD Jean-François, (1994), **Postmodern Durum**, çev: Ahmet Çiğdem, Ankara: Vadi Yayınları.
- Mc ALLISTER Ian, (2007). “The Personalization of Politics”, <http://politicsir.cass.anu.edu.au/staff/mcallister/pubs/personal.pdf>. [27.08.2013].
- MEYER Thomas, Lew Hincman, (2002), **Medya Demokrasisi**, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- ÖRS Birsen, (2009), “Postmodern Dünyada İdeolojinin Dönüşümü”, **İstanbul Üniversitesi SBF Dergisi**, N.40.
- ÖZBUDUN Ergun, (1964), “M. Duverger’in «Siyasal Partiler»i ve Siyasal Partilerin İncelenmesinde Bazı Metodolojik Problemler”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 21:1, ss. 23-51.
- ÖZTEKİN Ali, (2003), **Siyaset Bilimine Giriş**, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- SAYARI Sabri (2008), “Giriş”, **Türkiye’de Liderler ve Demokrasi**, ed. Metin Heper, Sabri Sayarı, (çev. Zuhâl Bilgin), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- SELIGMAN Lester G, (1950), “The Study of Political Leadership”, **The American Political Science Review**, 44: 4, pp. 904-915.
- TEZİÇ Erdoğan, (1998), **Anayasa Hukuku**, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- TUCKER Aviezer, (2008), “Pre-Emptive Democracy: Oligarchic Tendencies in Deliberative Democracy”, **Political Studies**, V. 56, P. 127–147
- TURAN İlter, (2011), “Türk Siyasal Partilerinde Lider Oligarşisi: Evrimi, Kurumsallaşması ve Sonuçları”, **İstanbul Üniversitesi SBF Dergisi**, No: 45, ss.1-21.
- TÜİK, (2012), **Milletvekili Genel Seçimleri 1923-2011**, Ankara.